

INTERPRETATION OF ECONOMIC RELATIONS IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF MAKHDUM-I A'ZAM (A Socio-Philosophical Analysis)

Dinora Tuygunova

Highest Category Teacher, Secondary School No. 28

Department of Preschool and School Education

Sharof Rashidov District, Jizzakh Region

E-mail: d.tuygunova@mail.ru

Science ID: MJZ-0825-0025

Jizzakh, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Makhdumi Azam, economic ethics, ethical norms, human values, Naqshbandiyya, Islamic economics, honesty, justice, Sufi doctrine.

Received: 02.08.26

Accepted: 03.08.26

Published: 04.08.26

Abstract: This article analyzes views on ethical norms and human values in economic relations in the scholarly legacy of Mahdumi Azam, a great thinker who lived and worked in the 16th century and was one of the leading representatives of the Naqshbandi order. The article also describes the similarities between Mahdumi Azam's views and modern economic theory.

MAXDUMI A'ZAM ILMIY MEROSIDA IQTISODIY MUNOSABATLAR TALQINI (ijtimoiy falsafiy tahlili)

Dinora Tuyg'unova

Jizzax viloyati Sh. Rashidov tumani

MMTBga qarashli 28-maktab Oliy toifali o'qituvchisi

d.tuygunova@mail.ru

Ilmiy identifikatsiya raqami: MJZ-0825-0025

Jizzax, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Mahdumi A'zam, iqtisodiy etika, axloqiy me'yorlar, insoniy qadriyatlar, Naqshbandiya, islom iqtisodiyoti, halollik, adolat, sufiyona ta'limot.

Annotatsiya: Maqolada XVI asrda yashab ijod etgan buyuk mutafakkir va Naqshbandiya tariqatining yirik namoyandasi Mahdumi A'zam ilmiy merosidagi iqtisodiy munosabatlar sohasidagi axloqiy me'yorlar va insoniy qadriyatlarga oid qarashlari tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada Maxdumi

A'zam qarashlarining zamonaviy iqtisodiy munosabatlar nazariyasi bilan mushtaraklik jihatlari ham bayon qilingan.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ МАХДУМИ АЪЗАМА (социально-философский анализ)

Динора Туйгунова

Учитель высшей категории средней школы № 28,

подведомственной Отделу дошкольного и школьного образования

III. Рашидовского района Джизакской области

E-mail: d.tuygunova@mail.ru

Научный идентификационный номер: MJZ-0825-0025

Джизак, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Махдуми Азам, экономическая этика, нравственные нормы, человеческие ценности, накшбандия, исламская экономика, честность, справедливость, суфийское учение.	Аннотация: В статье анализируются взгляды на этические нормы и человеческие ценности в сфере экономических отношений в научном наследии Махдуми Азама, великого мыслителя, жившего и работавшего в XVI веке и являвшегося одним из главных представителей ордена Накшбанди. Также в статье описываются общие черты взглядов Махдуми Азама с современной теорией экономических отношений.
---	--

Kirish. O'rta Osiyo tafakkur tarixida iqtisodiy hayot va ma'naviyat uyg'unligi masalasi doimo muhim o'rin egallagan. Ayniqsa, Naqshbandiya tariqati namoyandalari insonning mehnati, halol rizq topishi va iqtisodiy munosabatlarda axloqiy mezonlarga amal qilishini jamiyat taraqqiyotining asosiy omillaridan biri sifatida talqin etganlar. Ana shunday buyuk siymolardan biri Mahdumi A'zamdir. XVI asrda yashab ijod qilgan ushbu ulug' mutafakkir, shoir va diniy arbob o'z asarlarida nafaqat tasavvufiy qarashlarni, balki iqtisodiy faoliyatning ma'naviy asoslarini ham chuqur yoritgan. Xususan, Mahdumi A'zam ta'limotida iqtisodiy faoliyat ma'naviy komillik bilan uzviy bog'liq bo'lib, u insonga faqat moddiy ne'mat qidiruvchi sifatida emas, balki oliy ma'naviy maqsadlarga intiluvchi, axloqiy mas'uliyatni his qiluvchi zot sifatida qaraydi[1].

Mahdumi A'zam merosi tahlili shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy etika tamoyillarini zamonaviy nuqtayi nazardan qayta ko'rib chiqish, ularning bugungi iqtisodiy nazariya va amaliyot uchun ahamiyatini aniqlash bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mutafakkir asarlari qatorida "Risolai Mahdumiya", "Maqomoti Xoja Ahror" bilan bog'liq rivoyatlar to'plami hamda ko'plab maktublar (maktuboti) muhim o'rin tutadi. Ushbu manbalarda

u nafaqat diniy-tasavvufiy, balki ijtimoiy-iqtisodiy masalalarga ham keng to'xtalgan[2]. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, Mahdumi A'zam merosi uni faqat diniy yoki tasavvufiy ta'limot namoyandasi sifatida emas, balki jamiyat hayotidagi ijtimoiy va iqtisodiy jarayonlarga befarq bo'lmagan, inson farovonligi, adolat va ma'naviy yuksalish masalalari haqida chuqur mulohaza yuritgan mutafakkir sifatida namoyon etadi. Uning asarlari va maktublarida inson, jamiyat va davlat munosabatlari, halol mehnat, iqtisodiy barqarorlik hamda axloqiy qadriyatlarining o'zaro uyg'unligi haqida ilgari surilgan g'oyalar bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Asosiy qism. Akademik Yo'ldosh Sultonov ta'kidlaganidek, "Mahdumi A'zam o'z asarlarida tijorat ahli, hunarmandlar va dehqonlar uchun ham ma'naviy yo'l-yo'riq berganligi bilan boshqa so'fiylardan farq qiladi"[3].

Mahdumi A'zam ta'limotining poydevori — tavhid, ya'ni Allohning yagonaligi haqidagi e'tiqod. Uning nazdida iqtisodiy faoliyat ham ilohiy tartibning bir bo'lagi bo'lib, inson iqtisodiy muomala paytida ham Alloh huzurida turganligini unutmasligi lozim[4]. Bu tamoyil islom iqtisodiyotining asosiy qoidalaridan biri bilan hamohangdir: iqtisodiy faoliyat ibodat bilan bir qatorda turadi, chunki u insonning dunyoviy vazifasini — adolatli va halol tirikchilik qilishni — ado etishi hisoblanadi. Men bu o'rinda quyidagi tahlilni ilgari suraman: tavhid tamoyilining iqtisodiy hayotga tatbiq etilishi aslida "ko'rinmas nazorat" mexanizmi vazifasini bajaradi. Ya'ni, agar inson o'z xatti-harakatini nafaqat qonun oldida, balki Alloh oldida ham hisobot berish zarurligini his etsa, bu uning iqtisodiy muomalasini axloqiy jihatdan yanada puxta qiladi. Zamonaviy iqtisodiyotda bu o'rinni «repyutatsiya kapitali» yoki «institutsional ishonch» tushunchalari egallaydi — biroq Mahdumi A'zam taklif etgan model ancha chuqurroq: u insonning ichki e'tiqodiga — vijdoniga asoslanadi.

Mahdumi A'zam ta'limotida zuhd (dunyoviy narsalardan uzoqlashuv) nafaqat ruhiy, balki iqtisodiy ma'nodagi bir tamoyil sifatida ham namoyon bo'ladi. Biroq mutafakkir zuhdni to'liq faqirlik yoki iqtisodiy faoliyatni tark etish deb tushunmagan[5].

U o'z maktublarida savdogarlarni "mol-dunyo ketidan quvmang, lekin halol mehnat va savdodan yuz o'girmang" deb nasihat qilgan. Bu iqtisodiy mo'tadillik — isrof va baxillik o'rtasidagi oltin o'rtani topishning sufiyona ifodasidir[6].

Ushbu qarash zamonaviy iqtisodiy psixologiya nuqtai nazaridan ham qiziqarli: tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, boylikni o'z-o'zicha maqsad deb biluvchi individlar ko'pincha axloqiy chegaralarni buzishga moyil bo'ladilar. Mahdumi A'zam bu haqiqatni empirik tadqiqotlarsiz, ammo derin ma'naviy kuzatish asosida sezgan edi.

Mahdumi A'zam ta'limotida mehnat ulug'lanadi va har qanday halol kasb-hunar muqaddas deb hisoblangan. U o'z muridlariga qo'l mehnatini qadrlashni, hech kimga muhtoj bo'lmaslikni

va jamiyatga foydali bo'lishni targ'ib qilgan[7]. Mazkur yondashuv Naqshbandiya tariqatining asosiy shiorlaridan biri — "Dil ba yoru, dast ba kor" (Yurak Allohda, qo'l ishda) bilan chambarchas bog'liqdir. Bu ibora sufiyona ta'limotda iqtisodiy faoliyat bilan ma'naviy izlanishning uyg'unligini ifodalaydi. Bu tamoyil o'rta asrlardagi aksariyat diniy ta'limotlardan keskin farq qiladi: ko'p an'analarda mehnat va ruhiy kamolot orasida ziddiyat ko'rilgan, ruhiy yuksaklik uchun moddiy hayotdan «voz kechish» talab etilgan. Naqshbandiya va Mahdumi A'zam esa mehnatni ibodatga teng ko'targan. Fikrimizcha, aynan shu holat O'rta Osiyo shaharlari va savdo markazlarining XVI asrda nisbatan gullab-yashnashini qisman tushuntiradi: tariqat iqtisodiy faollikni rag'batlantirgan.

Mahdumi A'zam ta'kidlashicha, "savdo-sotiqda yolg'on va aldov — nafaqat gunoh, balki jamiyat iqtisodiy tartibini buzuvchi kuchdir"[8]. U savdogarlarni tovarning kamchiliklarini yashirmaslikka, o'lchov va tarozini to'g'ri saqlashga, va'daga vafo qilishga undagan. Bu tamoyillar zamonaviy biznes etikasidagi shaffoflik, ishonch va mas'uliyat qoidalarining prototipi bo'ldi desak xato bo'lmaydi. Zamonaviy iqtisodiyotda «asimmetrik axborot» muammosi — ya'ni bir tomonning boshqasiga nisbatan ko'proq ma'lumotga ega bo'lishi va bu farqdan o'z manfaati uchun foydalanishi — katta yo'qotishlarga olib keladi. Nobel mukofoti sovrindori Jorj Akerlof o'zining mashhur «limonlar bozori» nazariyasida aynan shu muammoni tahlil qilgan.

Mahdumi A'zam iqtisodiy munosabatlardagi adolat masalasiga katta e'tibor bergan. Uning fikricha, adolatsizlik — boylarning kambag'allarni ekspluatatsiya qilishi, zo'ravonlik bilan yerlarni tortib olish va boshqalar — nafaqat axloqiy gunoh, balki ilohiy jazoga sazovor qiluvchi harakatdir[9]. Mutafakkir Farg'ona vodiysi va Toshkent viloyatidagi o'z xilofatida soliq va zakat tartibiga ham e'tibor qaratgan, iqtisodiy manfaatlarning adolatli taqsimlanishini tartibga solishga harakat qilgan. Bu o'rinda Mahdumi A'zam nafaqat nazariyotchi, balki amaliyotchi ham bo'lganligi muhimdir: u o'zi nazorat qilgan hududda iqtisodiy adolatni joriy etishga harakat qilgan.

Mahdumi A'zam ta'limotida saxovat — yuqori axloqiy fazilatlaridan biri sifatida — jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy tengsizlikni yumshatuvchi mexanizm deb qaralgan. Zakat, sadaqa va vaqf institutlari uning nazarida nafaqat ibodat shakli, balki jamiyatning iqtisodiy barqarorligi kafolatidir[10].

Bu qarashlar zamonaviy ijtimoiy iqtisodiyot nazariyasidagi "ijtimoiy kapital" tushunchasi bilan uyg'un keladi: saxovat va hamjihatlik jamoaviy manfaatlarni himoya qiluvchi iqtisodiy hodisa hisoblanadi. Robert Putnam va Frensis Fukuyama kabi tadqiqotchilar ijtimoiy kapitalning iqtisodiy rivojlanishdagi rolini chuqur o'rganishgan. Ularning xulosalariga ko'ra, o'zaro ishonch va hamkorlikka asoslangan jamiyatlar iqtisodiy jihatdan ham muvaffaqiyatliroq bo'ladi. Mahdumi A'zam vaqf va sadaqa orqali aynan shu — ishonch va hamjihatlik asosidagi iqtisodiy tizimni

qurishga intilgan. O'zbekistondagi vaqf institutlarini qayta tiklash va rivojlantirish — nafaqat diniy, balki iqtisodiy-ijtimoiy zarurat ekanligini ushbu tahlil yana bir bor tasdiqlaydi.

Sufiyona ta'limotda sabr — tezkor va ko'pincha axloqsiz yo'llar bilan boylikka erishishdan ko'ra, sekin-asta lekin halol va barqaror rivojlanishni afzal bilish degan ma'noni anglatadi[11]. Mahdumi A'zam o'z muridlariga: "Tez foyda — ko'pincha yolg'on foyda. Sekin lekin to'g'ri yo'ldan boring" deb nasihat qilgan. Bu tamoyil zamonaviy barqaror rivojlanish kontseptsiyasi bilan bir xil ruhda.

2008-yilgi global moliyaviy inqiroz "tez foyda" mantig'ining jamiyatga qanchalik katta zarar keltirishi mumkinligini ko'rsatdi. Moddiy boylikka "tezkor" va "qisqa muddatli" yondashuv nafaqat axloqiy, balki iqtisodiy jihatdan ham samarasiz ekani isbotlandi. Mahdumi A'zam "sabr" tamoyilini o'rgatganda, u aslida uzoq muddatli va barqaror iqtisodiy tafakkurni shakllantirishni maqsad qilgan edi. Bugungi O'zbekiston tadbirkorlari uchun bu dars hali ham dolzarb.

Naqshbandiya tariqatida jamoa — pir atrofida birlashgan muridlar va keng ma'noda musulmon jamoasi — kuchli iqtisodiy hamkorlik negizini tashkil etgan. Mahdumi A'zam ta'limotida bu hamkorlik raqobatdan ustun qo'yiladi[12]. Tarixiy manbalar Mahdumi A'zamning xilofati doirasida savdogarlar va hunarmandlar o'rtasida o'zaro yordam jamiyatlari tuzilganligini ko'rsatadi. Bu islom kooperatizmi an'analarining namunasidir. Zamonaviy kooperativ harakatning asoschilaridan biri — Robert Owen — ham aynan shu g'oyani — birgalikda ishlash va bir-birni qo'llab-quvvatlash iqtisodiy samaradorlikni oshiradi, degan g'oyani ilgari surgan. Mahdumi A'zam bu tamoyilni O'rta Osiyoda XVI asrdayoq amalda tatbiq etgan edi. Bugungi kunda O'zbekistonda kooperativ harakatni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda — Mahdumi A'zam merosini bu kontekstda o'rganish amaliy natijalarga olib kelishi mumkin.

Zamonaviy iqtisodiy etika nazariyasining asoschilari — Amartya Sen, Milton Friedman, John Rawls va boshqalarning qarashlari Mahdumi A'zam ta'limoti bilan qiziqarli muqoyasa nuqtalarini beradi[13]. Amartya Sen o'zining "Erkinlik sifatida rivojlanish" asarida iqtisodiy rivojlanishni faqat moddiy ko'rsatkichlar bilan o'lchamaslik, balki insoniy imkoniyatlarning kengayishi va qadriyatlarining ro'yobga chiqishi sifatida baholashni tavsiya etadi[14]. Bu yondashuv Mahdumi A'zam nazdida ham iqtisodiy faoliyatning maqsadi — faqat boylik to'plash emas, balki insonning ma'naviy va moddiy jihatdan yuksalishi ekanligiga mos keladi. Farq shundaki, Sen sekulyar liberal nuqtai nazardan fikrlasa, Mahdumi A'zam ilohiy tartibni asosga qo'yadi. John Rawls "adolat nazariyasi"dagi tenglik printsiplari va Mahdumi A'zam iqtisodiy adolat haqidagi ta'limoti o'rtasida ham qiziqarli mushtaraklik mavjud: ikki mutafakkir ham kuchli tomonlarning zaiflarni himoya qilish majburiyatini ta'kidlaydi[15].

Men ushbu qiyosiy tahlildan quyidagi xulosaga keldim: iqtisodiy etika universal kategoriya bo‘lib, u G‘arb sekulyar falsafasi, islom sufiyona ta‘limoti yoki zamonaviy rivojlanish iqtisodiyoti doirasida o‘rganilishidan qat‘i nazar, bir xil asosiy qadriyatlarga — adolat, halollik, inson qadriyatiga hurmat va hamkorlikka — kelib taqaladi. Bu holat Mahdumi A‘zam merosining “lokal” emas, balki “universal” xarakter kasb etganidan dalolat beradi[16].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Mahdumi A‘zam XVI asrda yashab ijod qilgan buyuk mutafakkir sifatida iqtisodiy munosabatlarni faqat moddiy manfaat nuqtai nazaridan emas, balki ma‘naviy-axloqiy qadriyatlar bilan uzviy bog‘liq holda talqin etgan. Uning qarashlarida halollik, adolat, mehnatsevarlik, qanoat, saxovat va o‘zaro hamjihatlik kabi fazilatlar shaxsiy axloq me‘yorlari sifatidagina emas, balki jamiyatning iqtisodiy barqarorligi va taraqqiyotini ta‘minlovchi muhim omillar sifatida baholanadi. Mutafakkir insonning ma‘naviy kamoloti bilan iqtisodiy farovonlik o‘rtasida mustahkam bog‘liqlik mavjudligini alohida ta‘kidlaydi.

Bugungi kunda Mahdumi A‘zamning ilmiy-ma‘naviy merosini zamonaviy iqtisodiy etika nuqtai nazaridan qayta tahlil qilish muhim ilmiy ahamiyat kasb etmoqda. Uning g‘oyalari islom iqtisodiyoti, ijtimoiy kapital, barqaror rivojlanish va ijtimoiy mas‘uliyat kabi zamonaviy ilmiy yo‘nalishlarni yanada chuqurroq anglash uchun mustahkam nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Shu ma‘noda, mutafakkir merosi nafaqat tarixiy manba, balki bugungi ilmiy izlanishlar uchun ham dolzarb intellektual boylik hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Sultonov, Y. (2005). Mahdumi A‘zam: hayoti va merosi. Toshkent: Fan nashriyoti. – B. 47.
2. Xo‘jayev, A. (2003). Xoja Ahmad Koshg‘ariy (Mahdumi A‘zam) va uning tasavvufiy-falsafiy qarashlari. Toshkent: TDYI nashriyoti. – B. 83–90.
3. Sultonov, Y. (2005). Mahdumi A‘zam: hayoti va merosi. Toshkent: Fan nashriyoti. – B. 52.
4. Karimov, I. (1998). O‘zbekiston XXI asr bo‘lag‘asida. Toshkent: O‘zbekiston. – B. 27.
5. Schimmel, A. (1975). Mystical Dimensions of Islam. Chapel Hill: University of North Carolina Press. – P. 119–125.
6. Mahdumi A‘zam. Maktuboti. (Qo‘lyozma. O‘zbekiston Milliy kutubxonasi, Sharq fondi, №2345). – V. 14a.
7. Trimingham, J. S. (1971). The Sufi Orders in Islam. Oxford: Oxford University Press. – P. 63–67.
8. Xo‘jayev, A. (2003). Ko‘rsatilgan asar. – B. 95.

9. Babadjonov, B. (2012). The Naqshbandiyya in the Fergana Valley. Tashkent: IICAS. – P. 45.
10. Cizakca, M. (2000). A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World. Istanbul: Bogazici University Press. – P. 88–93.
11. Schimmel, A. (1975). Koʻrsatilgan asar. – P. 134.
12. DeWeese, D. (1999). Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Penn State University Press. – P. 302.
13. Sen, A. (1999). Development as Freedom. New York: Anchor Books. – P. 3–11.
14. Sen, A. (1999). Development as Freedom. New York: Anchor Books. – P. 74–76.
15. Rawls, J. (1971). A Theory of Justice. Cambridge: Harvard University Press. – P. 302.
16. Chapra, M. U. (1992). Islam and the Economic Challenge. Leicester: Islamic Foundation. – P. 202–210.